

УДК 811.161.2'28

**ГРАМАТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ БОЙКІВСЬКИХ
ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ “СЛОВНИКА БОЙКІВСЬКИХ ГОВІРОК”
М. Й. ОНИШКЕВИЧА)**

Аліна ТИМОШЕНКО

*Кіровоградський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка,
кафедра української мови,
вул. Шевченка, 1, Кіровоград, Україна, 25006,
e-mail: tai-27@ukr.net*

У статті розглянуто особливості вираження граматичних форм у складі бойківської фразеології. Проаналізовано також окремі архаїчні діалектні риси у фонетиці, морфології, синтаксисі бойківських говірок на прикладі стійких одиниць.

Ключові слова: архаїчні форми, бойківські фразеологізми, граматична будова, діалектні особливості, морфологічні інновації, південно-західне наріччя.

Північнопідкарпатські, або бойківські, говірки належать до карпатської групи говорів південно-західного наріччя української мови. Вони є архаїчними, тому зберігають ряд давніх рис української мови, зокрема фонетичних, морфологічних і синтаксичних [1, с. 226].

Бойківські говірки як складову частину українських діалектів регіону Карпат почали досліджувати з першої половини XIX століття (праці І. М. Вагилевича, а згодом – І. Г. Верхратського, І. С. Свенціцького, М. Й. Онишкевича, М. О. Зубрицької, Л. Р. Коць-Григорчук та інших). Ці говірки добре репрезентовані з погляду лексикографічного (двотомний “Словник бойківських говірок” М. Й. Онишкевича), лінвогеографічного (“Атлас української мови”, т. 2, семитомний “Atlas gwar bojkowskich” за редакцією Я. Рігера, “Загальнокарпатський діалектологічний атлас”, “Загальнослов'янський лінгвістичний атлас”). Значно менше досліджена фразеологія бойківських говірок: у статтях М. Т. Демського, Ю. Ф. Прадіда, М. Д. Якіма з різною повнотою розглянуто особливості компонентного складу, функціонування, творення фразеологічних одиниць (ФО) [4; 6; 8]. Невелика кількість праць у цій сфері із залученням широкого фактичного матеріалу й зумовила актуальність публікації.

Матеріалом дослідження став “Словник бойківських говірок” М. Й. Онишкевича, де найповніше відображено особливості північнопідкарпатських говірок. Сюди

ввійшли слова з різних словників, “Записок Наукового товариства імені Тараса Шевченка”, літописів, монографій, етнографічних збірників, історичних джерел та матеріали самого М. Й. Онишкевича [3, с. 20]. Цінним для нас є те, що до “Словника бойківських говірок” введено багатий і різноманітний фразеологічний матеріал (275 словникових статей містять більше 300 ФО).

Мета наукової розвідки – дослідити фразеологізми бойківського говору серед інших одиниць лексико-семантичної системи в аспекті їхніх граматичних особливостей. Для цього потрібно: 1) зібрати та систематизувати матеріал, що репрезентує вияви бойківської фразеології на основі діалектного словника М. Й. Онишкевича; 2) з’ясувати фонетичні та лексико-граматичні діалектні ознаки бойківських ФО; 3) охарактеризувати архаїчні риси, засвідчені у складі бойківських фразеологізмів.

Між українською діалектною та літературною фразеологією існують певні відмінності, пов’язані насамперед з тим, що ФО творяться на базі лексичного матеріалу, який істотно різниться в діалектній і літературній мові.

Дослідник фразеології Ю. Ф. Прадід, зіставляючи стійкі одиниці, що функціонують у бойківських говірках і в літературній мові, виділяє такі їх групи: 1) фразеологізми, що не мають фонетичних, граматичних, лексичних та семантичних відмінностей у порівнянні з літературною мовою [6, с. 45] (*вік вікувати* “довго жити”, *дати драла* “втекти”, *коротати вік (літа)* “жити в журбі”, *лазаря співати* “просити, благати” [5, ч. 1, с. 126, 204, 379, 402], *без царя в голові* “розумово обмежений, недалекий, безрозсудний” [5, ч. 2, с. 350] та інші); 2) фразеологізми, що мають відмінності фонетичного, граматичного та лексичного характеру при тотожному значенні [6, с. 45] (діал. *глядає вчораїшнього дне* [5, ч. 1, с. 216] – літ. *ганятися за вчораїшнім днем* “без підстав сподіватися повернути те, що вже минуло, чого вже не існує” [7], діал. *мати голову на плечох* [5, ч. 2, с. 81] – літ. *мати голову на плечах* “розважливо, розсудливо міркувати і діяти; бути розумним, кмітливим” [7], діал. *сам собов* [5, ч. 2, с. 201] – літ. *сам собою* “без стороннього втручання, спонукання, заохочування” [7]); 3) фразеологізми, що мають тільки семантичні відповідники в літературній мові [6, с. 45] (діал. *блюзнути в очи* [5, ч. 1, с. 59] – літ. *зачетити за живе* “дошкульно ображати, вражати когось” [7], діал. *випасти з кишки* [5, ч. 1, с. 105] – літ. *класти / покласти зуби на полицю (на мисник)* “голодувати” [7], діал. *вигнати погану пару з кого* [5, ч. 2, с. 40] – літ. *випустити дух* “убити” [7]). Крім того, варто виділити групу фразеологізмів, значення яких різняться в діалектній та літературній мові: діал. *бити в биваличох* “не з однієї печі хліб їсти” [5, ч. 1, с. 51] – літ. *бувати / побувати у бувальцях* “багато бачити, зазнавати в житті” [7], діал. *варити воду на кого* “сердитися на когось” [5, ч. 1, с. 84] – літ. *варити (виварювати) / виварити воду з кого, рідше кому* “знущатися з кого-небудь, показуючи свої примхи, вередуючи перед ким-небудь, висуваючи надмірні вимоги або прискіплюючись до когось” [7], діал. *дати маху* “втекти” [5, ч. 1, с. 434] – літ. *дати маху* “помилитися, прораховуватися в чомусь; прогавити щось” [7], діал. *чорна година* “смерть” [5, ч. 2, с. 375] – літ. *про (на) чорний день; про (на) чорну годину* “на випадок крайньої скрути; про запас” [7].

Свою специфіку має граматична будова бойківських говірок. Зупинимося не стільки на характері морфологічних відмінностей бойківських фразем, скільки на різновидах цих відмінностей і з'ясуванні їхньої природи.

Граматичні розбіжності можуть зумовлюватися особливостями звукової системи діалекту. У бойківських ФО прикладом фонетичних відмінностей є ствердіння в 3-ій особі однини флексійного [т']: *тобі ся голова наострит* "ти порозумнішаєш", *за ніхтом не рушит* "нічого не візьми" [5, ч. 1, с. 472, 493]; звуження вживання пом'якшеної африкати [ч']: *відкривати очи* "показувати правду", *зводити очи* "дивитися, звернути увагу на когось або на щось", *блюзнути в очи* "сказати образливе, зухвале слово", *йти на очи* "принижджуватися", *імати на очи* "кидатися у вічі", *наскальювати очи* "витріщати очі" [5, ч. 1, с. 59, 329, 330, 477], *умер без річи* "вмер несподівано, не сказавши ані слова", *в штири очи* "віч-на-віч" [5, ч. 2, с. 178, 385]; поширеність африкати [дж] (*завдатися меджи людей* "шукати правди в людей" [5, ч. 1, с. 260]); послідовний перехід кінцевого, а також серединного [л] після голосних у [ў], як і у формах чоловічого роду минулого часу (*бити пєў* "будувати піч з глини й дерева" [5, ч. 1, с. 53], *сонце над упочиўком* "сонце заходить" [5, ч. 2, с. 319] та інші).

У складі бойківських фразем часто вживаним фонетичним явищем є збереження фонемі [и] в словах на зразок *ни, ани, нич* тощо: *без ничого нич* "без причини", *бисідувати ни дві, ни три* "верзти", *з того ни вари, ни пари* "з того немає ніякої користі", *ани на волос* "зовсім нічого", *ни про тото, ни про таке* "невідомо про що", *нивощо йти* "пропадати", *нигди нич* "трохи" [5, ч. 1, с. 47, 52, 83, 141, 487, 488], *ни відводу, ни приводу* "ні початку, ні кінця", *най ся ни приказує* "говорять, коли мова йде про неприємні факти", *ни приповідавши (про неприємні факти) "цур", "пек"* [5, ч. 2, с. 136, 139, 142].

У досліджуваній говірці фіксуємо характерний для південно-західного наріччя звук [ц] у частці або сполучнику *ци* замість літературного *чи*: *ци тебе пан біг відпустив* "чи ти збожеволів, чи ти втратив моральні почуття" [5, ч. 1, с. 124].

В окремих фразеологізмах засвідчені редульовані форми вказівних займенників *тото, сесе: ни про тото, ни про таке* "невідомо про що" [5, ч. 1, с. 487], *ні за сесе, ні за тото* "без причини" [5, ч. 2, с. 209].

У ФО північнопідкарпатських говірок зафіксовані й відмінності, зумовлені різними напрямками граматичної аналогії. Наприклад, унаслідок аналогії до твердого різновиду в іменниках I відміни м'якої групи в орудному відмінку однини поширена флексія *-оў, -еў*, з якою починають уживатися й займенники та прикметники: *арешти собов витирати* "поневіряться по в'язницях", *виїхати з колісниць на храм* "сказати" [5, ч. 1, с. 36, 367], *світнов журов* "з тяжкою бідною", *аж голова го за мнов скіпає* "пропадає, божеволіє за мною", *трепати собов* "тремтіти", *трясти бідов* "ходити в обірваному одязі", *ходити напастев* "обдуритися" [5, ч. 2, с. 208, 222, 299, 305, 344]; в іменниках II відміни чоловічого роду з нульовою флексією в орудному відмінку однини спостерігається сильна дія граматичної аналогії твердого різновиду на м'який, унаслідок чого в м'якому різновиді вживається флексія *-ом* замість *-ем*: діал. *ножом різати* – літ. *ножем різати* "глибоко хвилювати, торкатися почуття власної гідності" [6, с. 46]. У родовому відмінку однини в

іменниках III відміни переважають форми на *-и*: *виходитисі з слабости* “перебути хворобу на ногах” [5, ч. 1, с. 113].

Бойківські говірки лежать на стику різних українських діалектів, тому в їхньому складі можна спостерігати як архаїчні, так і інноваційні риси, що виникли в результаті міждіалектної взаємодії.

У південно-західному наріччі, зокрема і в бойківських говірках, зафіксовано чимало архаїзмів: збереження в іменниках усіх відмін у фонетично видозміненому вигляді давніх форм давального-місцевого відмінка з флексією *-ом* (<-ьмь), *-ім* (<-ьхъ), місцевого відмінка на *-ох* (<-ьхъ), *-іх* (<-ьхъ), що значно поширені й тепер: *бог дає драбину єнним людьом вгору, другим в долину* “бог дає одним щастя, іншим нещастя”, *курьом на сміх* “надто безглуздо” [5, ч. 1, с. 231, 234], *привернути д людім* “повінчати” [5, ч. 2, с. 135]; *бити у биваличох* “бути на возі і під возом, в бувальцях”, *пустити по жебріх (по жебрьох)* “довести до бідування” [5, ч. 1, с. 51, 249], *мати голову на плечох* “мати здоровий глузд”, *виїжджати при людьох з чим* “показуватись на людях з чимось” [5, ч. 2, с. 81, 422].

Архаїчні форми засвідчені й в інших частинах мови. Зокрема, в бойківських ФО зафіксовано грамеми давального та знахідного відмінка однини особових та зворотного займенників *ми, ти, си, т'а, с'а*: *середня ми гадка* “мені байдуже”, *горст ся мати* “жити добре”, *вести си широка* “жити понад реальні доходи” [5, ч. 1, с. 94, 184, 211], *освітити си гори* “згоріти”, *за віхоть ми нічого не дав* “нічого не дав мені”, *кордюк би тя сточив!* “а щоб ти луснув, щез, провалився!”, *давби-м ти трам, та не маю сам* “дав би тобі усе, та не маю сам”, [5, ч. 2, с. 25, 134, 256, 298]. Досить часто поширені зворотні форми дієслова із неграматикалізованою часткою *ся*, яка може займати пре- і постпозицію: *не з біди сі діяти кому* “капризувати”, *на вандри сі пустити* “піти швендяти; тинятися”, *куди ви сі взяли* “ви помиляєтесь”, *догосподарювати сі до дідівської торби* “зійти нінащо”, *зайти си з ким* “зачепитися з ким” [5, ч. 1, с. 55, 82, 95, 225, 292], *най сі преч каже* “хай не повториться”, *най ся ни приказує* “говорять, коли мова йде про неприємні факти”, *тобі ся голова наостриє* “ти порозумнішаєш” [5, ч. 2, с. 134, 139, 472].

До архаїзмів, хоч і не таких глибоких, які згадано вище, проте таких, що своїм корінням зрештою сягають далекої давнини, належать і складені, злиті форми минулого часу на кшталт *ходив-ем, ходила-м*: *давби-м ти трам, та не маю сам* “дав би тобі усе, та не маю сам” [5, ч. 2, с. 298].

Для південно-західного наріччя загалом і бойківських говірок зокрема властиві й архаїчні форми синтаксичних конструкцій. Серед них – конструкції давального відмінка з прийменником *д*: *привернути д людім* “повінчати” [5, ч. 2, с. 135]; з прийменником *о*: *о першім когуті* “коли співають перші півні” [5, ч. 1, с. 364]; місцевого відмінка з прийменником *во*: *знатися во світі* “знати світ”, *не знатися во світі* “бути неприємним” [5, ч. 1, с. 315].

Морфологічні інновації спостерігаються не тільки в тих діалектах, що меншою мірою зберегли архаїчні форми (південно-східні та північні), а й у діалектах, що характеризуються значною кількістю застарілих словоформ. У найбільш архаїчних з погляду морфологічного південно-західних діалектах натрапляємо на значну кількість інновацій [2, с. 11]. У бойківських говірках до таких інновацій, наприклад,

належать: форми родового відмінка однини *го* (< *його*) та давального відмінка однини *му* (< *йому*) предметно-особового займенника: *бер го вітер* “чорт його бери”, *відбуло му сала* “збіднів”, *на гир му пішло* “зійшов на ніщо”, *не дав му ані зіпнути* “не дав йому дихнути” [5, ч. 1, с. 70, 118, 169, 310], *планіта го забігла* “здурів; робить безглузді вчинки”, *взяла го сі побліка* “він оскандалився, впав на нього сором”, *аж голова го за мнов скіпає* “пропадає, божеволіє за мною”, *стеци би му ся стали!* “а щоб скрутив в’язи!”, *дав му понід фе* “набив його по задній частині тіла” [5, ч. 2, с. 78, 160, 222, 252, 329]

Звичайно ж, у статті не охоплено всіх особливостей бойківських ФО, але навіть із нашого побіжного огляду зрозуміло, що стійкі одиниці відображають характерні риси фонетичної, морфологічної, синтаксичної системи північнопідкарпатських говірок. Дослідження фразеологічних скарбів народної мови загалом дасть змогу не тільки пізнати особливості якоїсь окремої говірки, а й краще збагнути багатство матеріальної та духовної культури рідного народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Бевзенко С. П. Українська діалектологія / С. П. Бевзенко. – К. : Вища школа, 1980. – 246 с.
2. Бевзенко С. П. Відмінності української діалектної мови на морфологічному рівні / С. П. Бевзенко // Українська діалектна морфологія. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 5–14.
3. Ващенко І. А. Особливості подання та способи тлумачення значень фразеологічних одиниць у “Словнику бойківських говірок” М. Й. Онишкевича / І. А. Ващенко // Наукові записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. – Серія : “Філологія”. – Т. 19 (58). – 2006. – С. 20–23.
4. Демський М. Т. Дери́ваційна база діалектної фраземіки з бойківського ареалу / М. Т. Демський // Укр. діалектна лексика : зб. наук. праць. – К. : Наукова думка, 1987. – С. 45–61.
5. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок : у 2 ч. / М. Й. Онишкевич. – К. : Наукова думка, 1984. – Ч. 1–2.
6. Прадід Ю. Ф. Із спостережень над українською діалектною фразеологією (на матеріалі бойківських говірок) / Ю. Ф. Прадід // Мовознавство. – 1992. – № 5. – С. 44–47.
7. Інтегрована лексикографічна система “Словники України” [Електронний ресурс] / В. А. Широков, О. Г. Рабулець, І. В. Шевченко та ін. – К. : Український мовно-інформаційний фонд НАН України, 2007.
8. Яким М. Б. Особливості компонентного складу фразем бойківських говорів / М. Б. Яким // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : тези доп. і повідомл. XV Респ. діалектолог. наради. – Житомир, 1983. – С. 245–246.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

**THE GRAMMATICAL FEATURES OF BOIKIVSKI PHASEOLOGY
(ON MATERIALS OF “SLOVNYK BOIKIVSKYKH GOVIROK”
OF M. J. ONYSHKEVYCH)**

Alina TYMOSHENKO

*Kirovograd State Pedagogical University
named after Volodymyr Vynnyshenko,
the department of Ukrainian language,
Shevchenko street 1, Kirovograd, Ukraine, 25006,
e-mail: tai-27@ukr.net*

The author considers the peculiarities of expressing grammar forms of Boikivski phraseology. Some archaic dialect features of phonetics, morphology and syntax within phraseology are analysed in this article.

Key words: archaic features, Boikivski phraseology, grammatical structure, dialect features, morphological innovations, South-Western dialect.

**ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БОЙКОВСКИХ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ
(ПО МАТЕРИАЛУ “СЛОВАРЯ БОЙКОВСКИХ ГОВОРОВ”
М. И. ОНИШКЕВИЧА)**

Алина ТИМОШЕНКО

*Кировоградский государственный педагогический университет
имени Владимира Винниченка,
кафедра украинского языка,
ул. Шевченко, 1, Кировоград, Украина, 25006,
e-mail: tai-27@ukr.net*

В статье рассмотрены особенности выражения грамматических форм в составе бойковской фразеологии. Проанализированы также некоторые архаические диалектные черты в фонетике, морфологии, синтаксисе бойковских говоров на примере стойких выражений.

Ключевые слова: архаические формы, бойковские фразеологизмы, грамматическое строение, диалектные особенности, морфологические инновации, южно-западное наречие.